

פרק ראשון: תפיסת הביטחון הלאומי של טורקיה

תפיסת הביטחון הלאומי של טורקיה - מעצבים מרכזיים

לטורקיה מעמד של מעצמה אזורית בעלת עוצמה צבאית וביטחונית. חרף האתגרים הכלכליים שהיא חווה, כלכלת טורקיה עדיין מהווה אחת מעשרים הכלכלות הגדולות בעולם (G20). בשני העשורים האחרונים שואף שליט טורקיה ארדואן למצב את טורקיה כמעצמה עולמית משמעותית ולא רק אזורית, המהווה מופת עבור העולם האסלאמי. מעצמה החותרת באופן פעיל להגמוניה הן בסביבתה הקרובה ובמזרח התיכון, והן בקרב העולם הסוני (Cagaptay, 2017).

ארדואן מקדם תפיסת ביטחון לאומי המושתת על שני מעצבים מרכזיים: ניאור עות'מאניות (*Osmanlılık*) ופאן-אסלאם (Uzer, 2018), תוך שהוא דוחק הצידה את ה"כמאליזם" (*Kemalizm*) המכונה גם "אטאטורקיזם" (*Atatürkçülük*) - עקרונות היסוד של טורקיה המודרנית, שהתווה מייסדה, מצטפא כמאל אטאטורק (*Mustafa Kemal Atatürk*). עקרונות אלה כוללים בין היתר את עקרון החילוניות (*Laiklik*) הן בהיבט של הפרדת הדת מהמדינה והן בהיבט מקומה של הדת בחיים הציבוריים ובחינוך, וכן את עקרון הניטרליות במזרח התיכון (*Ortadoğuda Tarafsızlık*).

תפיסת הביטחון הלאומי של טורקיה עברה תמורות מהותיות תחת תקופת שלטונו של ארדואן, ובמיוחד לאחר כישלון ניסיון ההפיכה ב-2016, והיא מביאה לידי ביטוי את תפיסת האסלאם הפוליטי מבית היוצר של "האחים המוסלמים". תמורות אלה בתפיסת הביטחון הלאומי של טורקיה כוללות - מעבר מגישה מתונה לגישה אקטיבית ואסרטיבית עד כדי "הליכה על הסף"; שאיפה לעצמאות מדינית, ביטחונית וצבאית ולא הישענות על מעצמה זרה (ארצות-הברית); נכונות לשלם מחירים ברמה הבין-לאומית עד כדי פגיעה ביחסי טורקיה עם שכנותיה; תהליכי קבלת החלטות ריכוזיים, תוך נטרול גורמי כוח ממסדיים.

לצד זאת, מעצב אחד עומד בעינו במהלך כמעט מאה השנים לקיומה של טורקיה המודרנית - המעצב הלאומי הטורקי המעניק חשיבות גבוהה למקומה של הלאומיות הטורקית: ההישגים הלאומיים והקשרים של טורקיה עם קהילות טורקיות או דוברות טורקית ברחבי העולם. מעצב זה גם זוכה לכינויים: "הכבוד הלאומי הטורקי" ו"הגאווה הלאומית הטורקית".

מעצבים מסורתיים

טורקיה המודרנית הוקמה לאחר גסיסתה ההדרגתית של האימפריה העות'מאנית: במהלך סוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 עברו מרבית שטחי האימפריה ותושביה לשליטתן של בריטניה,

צרפת, איטליה, יוון וברית-המועצות. מהלך היסטורי זה על השלכותיו הוא המעצב הראשי של תפיסת הביטחון הלאומי של טורקיה המודרנית, עוד מימיו של מקימה, אטאטורק, ועד היום. תפיסת הביטחון הלאומי המסורתית של טורקיה הושתתה על ארבעת המעצבים הבאים (Murinson, 2006):

1. המסורת של איזון בין כוחות גיאופוליטיים שונים באזור, שאפינה את הניסיון ההיסטורי של האימפריה העות'מאנית.
2. החשש מכוחות חיצוניים, המכונה "תסמונת סוור" על שם הסכם סוור שנחתם ב-1920 בין האימפריה העות'מאנית למדינות ההסכמה במלחמת העולם הראשונה, למעט ארצות-הברית, וקבע את חלוקת שטחי האימפריה העות'מאנית ביניהן.¹
3. בדלנות מדינית באזור המזרח התיכון והימנעות מחיכוכים צבאיים ומדיניים של טורקיה, או כפי שטבע אטאטורק: "שלום בבית - שלום בעולם".
4. אוריינטציה מערבית ומודרניזציה (הביטוי המובהק ביותר לכך הוא הצטרפותה של טורקיה לברית נאט"ו ב-1952). במיוחד במהלך תקופת המלחמה הקרה, טורקיה ראתה בקשרים עם המערב, ובפרט עם ארצות-הברית, חלק מריאלפוליטיק או צירוף של אינטרסים, ולא משום מחויבות ערכית-אידיאולוגית עמוקה (Ozcan, 2001).

¹ הסכם סוור לא מומש באופן מלא, בשל התנגדותו של אטאטורק, ותחתיו נחתם ב-1923 הסכם לוזאן שהכיר בגבולות הרפובליקה הטורקית. בפועל, מרבית שטחי האימפריה העות'מאנית הועברו לשליטה של אימפריות או מדינות אחרות.

תרשים 1: התמורות במעצבי תפיסת הביטחון הלאומי של טורקיה: השוואה בין המעצבים בתקופת מצטפא כמאל אטאטורק (משמאל) לאלה בתקופת ארדואן (מימין)

ניארעות'מאניות מתונה

הליל טורגוט אוזל (*Halil Turgut Özal*), שהיה הנשיא התורכי הראשון לאחר המלחמה הקרה, שינה את תפיסת הביטחון הלאומי שכונתה מאז "אוזליזם" (*Özalisim*). אוזל תמך בתפיסה הניאורעות'מאנית ולפיה על טורקיה לממש מדיניות חוץ מגוונת המבוססת על המסורת ההיסטורית של האימפריה העות'מאנית, כך שתהא המנהיגה של העולם המוסלמי ושל המדינות דוברות הטורקית, ותהפוך לכל הפחות למעצמה אזורית.

תפיסה מעודכנת זו של טורקיה הייתה פועל יוצא של השינוי במאזן הכוחות הבינלאומיים בעקבות סיום המלחמה הקרה: מדינות הקווקז ומרכז אסיה זכו לעצמאות לאחר התפרקות ברית-המועצות, ובמקביל פרצה המלחמה בבלקן. טורקיה זיהתה הזדמנות להחיות את התפיסת העל-לאומיות שאפיינו את מדיניות האימפריה העות'מאנית, ולא באו לידי ביטוי בתפיסת הביטחון הלאומי המסורתית שגיבש אטאטורק.

אחד הביטויים המובהקים של התפיסה העל-לאומית הטורקית הוא פאן-טורקיזם: השאיפה לאחד את הטורקים המערביים והמזרחיים, האנטוליים מהצד המערבי והמרכז אסייתים והקווקזים מהצד המזרחי. לצד זאת, פאן-טוראניזם משקף את הרצון לחבר בין העמים דוברי

התורכית ובין העמים הפינים, האויגורים והמונגוליים לאור זיקה גזעית, לשונית ותרבותית משותפת (Öztürk, 2019).

עיקר פעילותה של טורקיה במהלך שנות ה-90 של המאה ה-20 היה באמצעות "עוצמה רכה" (soft power) - חיזוק הקשרים התרבותיים והמדיניים עם מדינות דוברות טורקית, ובמיוחד עם הרפובליקות הסובייטיות לשעבר באסיה, דוגמת אזרביג'אן וקזחסטאן. כך, הייתה טורקיה הראשונה להכיר בעצמאותה של קזחסטאן ב-1991, והעלתה על נס את הקשר המיוחד בין העמים, והיותם של הטורקים צאצאי הקזחים שהגיעו לטורקיה להקים את האימפריה העות'מאנית תחת השם "טוראן השנייה".

מעצבים בתקופת ארדואן

עם עלייתו של ארדואן לשלטון ב-2003 החלה טורקיה ליישם תפיסת ביטחון לאומי פאן-אסלאמית, הכרוכה בניארעות'מאניות. ארדואן הצליח לגבש תפיסת ביטחון לאומי המבטאת שאיפות של חלקים משמעותיים בציבור הטורקי, כולל מנהיגים פוליטיים קודמים שהתקשו לעשות זאת בעבר בשל היעדר יכולות אישיות ושלטוניות לעשות כן, ובשל קשיים גיאופוליטיים (החשש מתגובת ארצות-הברית והמערב, והרתיעה מעוצמת המנהיגים במזרח התיכון, דוגמת צדאם חסין וחאפז' אל-אסד).

הספר **העומק האסטרטגי - מצבה הבינלאומי של טורקיה (Stratejik Derinlik)** של אחמט דבוטאולו, ששימש שר החוץ בממשלת ארדואן בין השנים 2009-2014 וראש הממשלה בין השנים 2014-2016 כאשר ארדואן החל לכהן כנשיא, מתאר את עיקרי תפיסת הביטחון הלאומי של טורקיה שהנחתה את ארדואן עד 2015-2016. על-פי דבוטאולו, טורקיה יכולה להיות מעצמת-על אסלאמית ולא רק אזורית, אם תדבק במדיניות ניאראימפריאלית המבוססת על אידיאולוגיה אסלאמית (Ozkan, 2014). לדידו, יכולת זאת של טורקיה נובעת משני מקורות:

1. **עומק היסטורי.** בשל המורשת העות'מאנית והיותה של טורקיה היורשת של האימפריה העות'מאנית שאיחדה בעבר את רוב העולם האסלאמי, לטורקיה יש הזדמנות להרחבת השפעתה מעבר לסביבתה הקרובה והמוכרת.
 2. **עומק טריטוריאלי.** טורקיה ממוקמת במרכז ההשפעה הגיאופוליטית. היא שוכנת בצומת בין היבשות באזור הליבה של אירואסיה, ובציר חשוב בין מספר אזורים. העולם זקוק לטורקיה ותלוי בה הרבה יותר ממה שהיא זקוקה לעולם, ועליה לדעת לנצל זאת.
- על-פי תפיסת "העומק האסטרטגי", על טורקיה ליצור לעצמה מרחב מחיה במזרח התיכון, בקווקז, בבלקן ובמרכז אסיה - הכולל גם את המרחב הימי (הים הכספי, הים השחור, מזרח הים התיכון). עליה להתרחב, בהתאם לתפיסות שגיבשו הוגים מערביים דוגמת הלפורד מקינדר ואלפרד תייר מהן, וליצור בריתות חדשות-ישנות הן עם מדינות ערב, הן עם איראן והן עם רוסיה, סין והודו. תפיסה זאת קוראת תיגר על ההגמוניה האמריקנית בעולם, וגורסת כי יש

ליצור עולם רב־קוטבי. כלומר, יש לאזן את תלותה של טורקיה במערב ולהגבילה למינימום. כמו כן, התפיסה מטילה ספק באחדותה של אירופה - כפי שבפני האימפריה העות'מאנית לא ניצב המערב המאוחד, כך בפני טורקיה המודרנית אין אירופה מאוחדת. (Davutoğlu, 2009).

תרשים 2: התפתחות תפיסת הביטחון הלאומי של טורקיה, מאז 1923 ועד היום

ניארארדואניזם

החל בשנים 2015-2016, ובמיוחד בעקבות כישלון ניסיון ההפיכה נגדו ביולי 2016, אימץ ארדואן תפיסת ביטחון לאומי אקטיבית ואסרטיבית יותר, הניזונה מהתפיסות האסלאמיות והלאומיות גם יחד. בריאיון שערכנו ב־31 בינואר 2021 עם ד"ר גליה לינדנשטראוס, חוקרת במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS), היא אפיינה את תפיסת הביטחון הלאומי של טורקיה כמהפכנית (רוויזיוניסטית). תפיסת ביטחון לאומי זאת מוגדרת כאן לראשונה כניארארדואניזם, ועיקרה: טורקיה שואפת לעצמאות מדינית, ביטחונית וצבאית, באופן שתוכל להגן על עצמה בכוחות עצמה וללא תלות במעצמות כלשהן. זאת, נוכח הסברה הטורקית כי המערב ונאט"ו לא בהכרח ייחלצו לעזרתה של טורקיה אם תהיה נתונה לאיום ביטחוני מצד גורם חיצוני. דיפלומט מערבי בכיר ששירת - בטורקיה, הצביע במרס 2021 על כך ש"החבר היחיד של טורקי - הוא טורקי".

טורקיה עושה שימוש ב"עוצמה קשה" (hard power), הווה אומר בכוחות צבאיים טורקיים מחוץ לגבולותיה, לצד "עוצמה רכה". היא הולכת על הסף, מאתגרת את הסביבה הגיאופוליטית, כמו גם שחקנים עולמיים, ומוכנה לסכן באופן מוגבל את יחסי החוץ שלה ("לשלם מחירים מדיניים"). ברם, בה בעת היא משמרת לעצמה מרחב של פרגמטיות ונכונות מסוימת לפשרות. בשונה מהמעמד המיוחד והעצמאי שהיה לצבא הטורקי ויכולתו להגן על אופי המשטר, הצליח ארדואן להחליש את הצבא ולהפוך אותו ל"מנגנון פעולה" הסר למרותו.

בריאיון שערכנו בינואר 2021 עם חוקר טורקי הוא ציין כי תפיסת הביטחון הלאומי של טורקיה מאופיינת בהפגנת עוצמה שתכליתה לאותת לשחקנים האזוריים והבינלאומיים שאי אפשר

להתעלם ממנה ולקבוע עובדות בשטח. התפתחות זאת בתפיסת הביטחון הלאומי נובעת בראש ובראשונה מהביטחון העצמי שצבר ארדואן לאחר כישלון ניסיון ההפיכה ובזכות הכוח השלטוני שהוא ריכז תחת ידיו, כולל האחיזה האיתנה שלו במוסדות השלטון ובצבא הטורקי; מצב המאפשר לו לקבל החלטות אסטרטגיות, ללא קיום תהליכים סדורים ותוך התעלמות מהמוסדות הביטחוניים. תרם לכך גם הקשר הישיר שהיה לארדואן עם נשיא ארצות-הברית לשעבר, דונלד טראמפ, באופן שאפשר לו להגיע להסכמות עם הנשיא האמריקני תוך עקיפת גורמי הממשל הרשמיים בארצות-הברית, בדגש על מחלקת המדינה האמריקנית ומשרד היועץ לביטחון לאומי. עד סוף 2020 ראתה טורקיה את עצמה משוחררת מחסות של מעצמה גלובלית כלשהי, וקיימה קשרים ושיתופי פעולה במקביל עם ארצות-הברית, עם רוסיה ועם סין. היא תמרנה בין שלוש המעצמות ומדי פעם אף אתגרה אותן, ובפרט את ארצות-הברית. נוכח הכישלון היחסי של מדיניות זאת וכניסתו של ממשל ביידן, החלה טורקיה לפעול באופן שונה, וכעת היא מגלה יותר פרגמטיות ונכונות לשיח דיפלומטי-מדיני.

השפעת אישיותו, אמונותיו ומנהיגותו של ארדואן על תפיסת הביטחון הלאומי לדותו ונערותו של ארדואן - שנות העיצוב

סיפור חייו של ארדואן מקביל להיסטוריה של עליית האסלאם הפוליטי בטורקיה. הוא נולד ב-1954 למשפחה ענייה בשכונת פועלים מוזנחת באיסטנבול בשם *Kasimpaşa*. השכונה אופיינה בסולידריות חברתית גבוהה, תוך הכרה עמוקה בכך שתושביה הם "האחר" בחברה הטורקית מול האליטיזם החילוני. המושג *Kasimpaşalı* (בהשאלה משם השכונה) מסמל בטורקיה קשיחות וקהות חושים; טורקי *Kasimpaşalı* לא יתבייש מהעלבת מי שעומד מולו כדי להחליש אותו (Cagaptay, 2017).

אביו של ארדואן היה קשה וקפדן, מוסלמי אדוק, שעמד בפני דילמה מהותית: אם יכניס את ילדיו לבתי ספר דתיים בהתאם לאמונתו, הוא דן אותם לסטיגמה שתפגע בהתקדמותם החברתית והכלכלית בחברה שסגדה לאידיאלים הכמאליסטים של חילוניות ואירופאיות. הדילמה הוכרעה לטובת עולם הערכים האסלאמי של האב, וב-1965 החל ארדואן ללמוד בבית ספר הדתי אימאם הטיפ (*Imam Hatip*) באיסטנבול, שנועד להכשרת אנשי דת מוסלמים. בנעוריו הצטרף למפלגת MSP האסלאמית (מפלגת ההצלה הלאומית - *Millî Selâmet Partisi*) ועמד בראש ארגון הנוער שלה (Cagaptay, 2017). ילדותו עברה בצל עוני ורגשות אסלאמיים פוליטיים עמוקים, בחברה שבה הממסד באותה תקופה היה חילוני.

כאשר בגר החל לעבוד כאיש עסקים, ובמקביל החל להיות מעורב בפוליטיקה הפנימית של איסטנבול במסגרת מפלגת MSP (Kesgin, 2019), כך שלשורשיו הפוליטיים והדתיים נוספו גם ידע וניסיון כאיש עסקים העוסק בצבירת כוח וכסף. האסלאם הפוליטי שליווה את ארדואן

בילדותו, משויך לתנועת "האחים המוסלמים" - הוותיקה מבין התנועות האסלאמיות בעולם המוסלמיהסוני שאימצו להן צביון פוליטי (ערן, 2014). התנועה דוגלת בהפיכת השלטון החילוני לדתי. זאת, בניגוד לתנועה הצופית בטורקיה, שהשלימה עם אמונה דתית בצד שלטון חילוני (Taspinar, 2014).

ניתן ללמוד על תפיסתו המגובשת של ארדואן כמנהיג בוגר מדבריו כראש עיריית איסטנבול, בהם ציטט שיר של המשורר זיאה גוקאלפ (*Ziya Gökalp*) (Kesgin, 2019):

*המסגדים הם הבסיס שלנו,
הכיפות הן הקסדות שלנו,
הצריחים הם הכידונים שלנו
המאמינים הם החיילים שלנו.*

על דבריו אלה, המשלבים תפיסה דתית עם עוצמה צבאית, תפיסה המנוגדת לרוח הטורקית בעת ההיא, נכלא ארדואן לארבעה חודשים ב-1998. הדיכוי מצד הממסד הטורקי של תנועת MSP בתחילת דרכו הפוליטית של ארדואן, ושל מפלגת הרווחה בהמשך דרכו, הובילו אותו להקים את מפלגת (*Adalet ve Kalkınma Partisi*) AKP - מפלגת הצדק והפיתוח ולפעול ליצירת דימוי חדש של אסלאם פוליטי שיעורר פחות התנגדות מצד הממסד (מאור, 2020).

מאפייניו של ארדואן כמנהיג

טולידאנו (2010) טוען כי ארדואן בנה את כוחו משילוב של כריזמה, יכולת רטורית ויכולת פוליטית גבוהה, יחד עם הבנה עמוקה של הלכי הרוח בציבור הטורקי. ארדואן הוא בעל "חוכמת חיים טורקית", שמאפשרת לו לגייס ולהבין את האלקטורט הטורקי. בעת בניית מעמדו הציבורי בראשית שלטונו, השכיל ללכת על חבל דק מול האליטות הכאמליסטיות, תוך זכייה בתמיכתן החלקית אך החשובה. עם זאת, כמי שגדל בסביבה טורקית דתית, ארדואן חסר ידע בשפות זרות ובהבנת תרבויות מחוץ לטורקיה. לכן נזקק בשנותיו הראשונות כראש ממשלה לנאמנים בעלי כישורים לטובת התווית מדיניות החוץ שלו.

Bayram (2010) ניתח באופן לשוני את דבריו של ארדואן בוועידת דאבוס ב-2009, שהופנו אל נשיא ישראל דאז, שמעון פרס. ארדואן התבטא כלפי פרס בתקיפות בהקשר לפעולות ישראל בעזה, והניתוח הלשוני העלה שארדואן דיבר בשפה עממית, שמאפיינת את תושבי שכונת *Kasımpaşa*. דבריו התאפיינו בדיבור ישיר ורגשי, תוך שימוש במילים המביעות זלזול - סגנון ששמור למי שפגע בכבוד אנשי השכונה. נוסף על כך, להוכחת טענתו ציטט ארדואן פסוק מהתנ"ך - סמל לכבוד שהוא רוחש לדת, והעברת מסר כי פעולות ישראל נוגדות אף את דתה, דת היהודים. דבריו של ארדואן זכו לתמיכה של כ-80% מהציבור הטורקי; שורשיו של ארדואן משנות ילדותו בשנות ה-60 של המאה ה-20 באו לידי ביטוי בנאום, כ-40 שנים לאחר מכן.

Cagaptay (בתוך מאור, 2020) ציין שארדואן הוא הארכיטיפוס של הפוליטיקאי האנטי-אליטיסט, הלאומני והשמרני שנמצא בעלייה ברחבי העולם. הוא עשה דמוניזציה לקבוצות הבוחרים שלא מצביעים לו ושבר אותן - אסטרטגיה שהחמירה את הקיטוב בטורקיה. ארדואן מאופיין כמנהיג בעל סמכות אבל כ"אנדרדוג" - קורבן שמחזיר מלחמה למי שפוגע בו. Maximilian & Panievsky (2020) טוענות כי ארדואן הוא מנהיג פופוליסט, שמשמש בכלים שונים למסגר את כוחו השלטוני ולהאדיר אותו.

ארדואן מנהיג אסטרטגיה כלכלית ניאורליברלית שמחלישה את מדינת הרווחה, ומייצרת תלות בין האזרח והשלטון על-ידי מתן הטבות לעם, יצירת קיטוב דתי והגברת הבקרה על אמצעי התקשורת. אלה הובילו לכך שארדואן ביטל עם השנים אלמנטים דמוקרטיים במשטר הטורקי והוביל אותו לעבר משטר רודני, שבו אנשי השלטון ממונים על-ידו ונתונים למרותו. אלמנט ההדרה של ארדואן כמנהיג פופוליסט מתקיים על בסיס דתי-פוליטי. ארדואן, כמי שהתחנך על ברכי הדת ועומד בראש מפלגה אסלאמית, פועל לגבש זהות טורקית-דתית תוך הדרת רכיבים חילוניים במשטר. הביטוי הגלוי ביותר לכך היה פעולותיו לאחר ניסיון ההפיכה ב-2016. גם מדיניות החוץ של ארדואן עשויה להיות אמצעי לחיזוק עוצמתו כמנהיג פופוליסטי. ארדואן מאופיין, בהקשר מדיניות החוץ שלו, כבעל תפיסה נוקשה המבוססת של תפיסת המציאות בשחור ולבן, תוך מתן דגש לסולידריות אסלאמית (Gorener & Ucal, 2011).

בשורה התחתונה, ארדואן הוא מנהיג כריזמטי, שבעברו שזורים יסודות של קיפוח, ועל כן הוא משכיל לחוש את הציבור שאותו הוא מנהיג. נראה כי תפיסת הביטחון הלאומי ומדיניות החוץ שלו מונעים מרצון להלהיב את הציבור הטורקי ולהחזיר לו, לשיטתו, תחושת גאווה לאומית-דתית. כפי שניתח טולידאנו (2010), הלהט של ארדואן הוא להיטיב עם הציבור הטורקי על-ידי הגדלת עוצמתה של טורקיה. נראה שזה המוטיב המרכזי בעיצוב תפיסת הביטחון הלאומי ובמימושה. עם השנים עלתה עוצמתו היחסית של ארדואן כנשיא טורקיה מול יתר מוסדות השלטון, כך שאישיותו ותפיסותיו כמנהיג טורקי-מוסלמי מקבלות יותר משמעות במימוש תפיסת הביטחון הלאומי הטורקית.

עיקרי תפיסת הביטחון הלאומי של טורקיה

שני עקרונות עומדים בבסיס תפיסת הביטחון הלאומי של טורקיה, והם המכתיבים את מדיניותה ופעולותיה מבית ומחוץ. הראשון - טורקיה היא ביתו של העם הטורקי ומגינתו. לפיכך, היא מחויבת להגן על העם הטורקי ולשמור על שלמותה ובטחונה של המדינה. העיקרון השני - טורקיה רואה עצמה כמעצמה. ראייה זאת איננה רק נחלתם של ארדואן וחוגי השלטון במדינה, היא משותפת לחלקים לא מבוטלים בקרב הציבור הרחב ובעלת חשיבות מכרעת במימוש תפיסת הביטחון הלאומי של המדינה, שכן כמעצמה טורקיה פועלת הן לייצר כוח ולהשתמש בו, והן להקרין את כוחה כלפי פנים וכלפי חוץ.

כיום, עיצוב תפיסת הביטחון הלאומי של טורקיה וגיבושה נעשים על-ידי ארדואן ומקורביו. לפני שעלה לשלטון, עוצבה תפיסת הביטחון הלאומי על-ידי המועצה לביטחון לאומי (*Millî Güvenlik Kurulu MGK*). אחת לחמש שנים גיבשה MGK מסמך מדיני לביטחון לאומי, הידוע בכינויו "הספר האדום" (*Kırmızı Kitap*). מסמך זה שירטט את האתגרים החיצוניים והפנימיים של המדינה, והתווה את המדיניות המתאימה להתמודדות עימם. המסמך עודכן פעם או פעמיים מדי עשור (לאחרונה באוקטובר 2019), הוגדר "סודי" ולא פורסם בציבור. ואולם, לעיתים הממשל מדליף חלקים מסוימים ממנו לתקשורת (Sahan, 2019). בעבר נשלטה המועצה על-ידי אנשי צבא, ושיקפה בעיקר את עמדות הצבא הטורקי. היא מילאה תפקיד של שומר הגחלת הכמאליסטית, ואף הדיחה ממשלות שבעיניה נטו יותר מדי לשמרנות דתית. מאז 2003, בעיקר בשל לחץ האיחוד האירופי שהציב זאת כתנאי להמשך בדיקת שילובה של טורקיה באיחוד, נעשה גוף זה לבעל רוב אזרחי, נאמן לארדואן ולמעשה איננו עצמאי יותר (Cohen Yanarocak, 2010). בשנים האחרונות נראה כי משקלו של "הספר האדום" פחת מאוד, והוא כבר איננו מבטא את תפיסת הביטחון העדכנית. ברקע לכך, מרכזיותו של ארדואן בהתוויית תפיסת הביטחון הלאומי, שמתעדכנת באופן תכוף יותר ולא בתדירות של אחת לחמש שנים.

ביטחון והגנה לאומית

בראייתה של אנקרה, איום הייחוס הראשי על טורקיה הוא המיעוט הכורדי. שאיפותיהם הלאומיות של הכורדים להגדרה עצמית מהוות, לשיטתה של אנקרה, איום על שלמותה של טורקיה ומעוררות חששות קמאיים בני כמאה שנים (עוד מתום מלחמת העולם הראשונה) לחלוקה נוספת של שטח המדינה (ברקובסקי, 2017). מאבקן המזוין של המחותרות הכורדיות, *PKK (Kurdistanê Partîya Karkerên)* בשטח טורקיה ו-*YPG (Yekîneyên Parastina Gel)* בשטח סוריה (כמו גם גורמים כורדים בצפון עיראק), מזין את תחושת האיום על טורקיה ומניע אותה להפעלת עוצמה "קשה" דהיינו כוחות צבא (הן באמצעות כוחות טורקיים והן על ידי שלוחים) בצפון סוריה, ולמהלכי התעצמות הצבא.

איום פנימי נוסף על אנקרה הוא ארגונו של פטהוללה גולן, המכונה בטורקיה *the Gülenist Terror Group (FETÖ) - Fethüllaç Terör örgütü*. גולן, לשעבר בעל בריתו החשוב ביותר של ארדואן, נחשב כיום בעיני ארדואן ליריב פוליטי ודתי מר ולראש ארגון טרור. לשיטתו של ארדואן, ארגונו של גולן - היזמט ("שירות" - *Hizmet*) פועל על-מנת לשלוט ב"דיפ-סטטיט" באמצעות הפעלת רשת בתי ספר והפעלת מכוני מחקר, הוצאות לאור, עיתונים, בתי חולים, תחנות טלוויזיה ורדיו וארגוני צדקה. לטענת ארדואן גולן הוא גם זה שעמד מאחורי ניסיון ההפיכה ב-2016.

לארצות-הברית תפקיד מהותי בהתמודדות של טורקיה עם שני האיומים הללו: הגם שהממשל האמריקני הסתייג בתחילה מהמורדים הכורדים בסוריה בשל זיקתם החזקה ל-*PKK*, המוגדרת

כארגון טרור עלידי ארצות-הברית, ובשל החשש לפגוע ביחסים עם טורקיה, גבר לבסוף תעודוף המאבק בדאעש, והכורדים בסוריה הפכו לבעלי ברית זמניים של ארצות-הברית (צורקוב, 2015). נוסף על כך, מזה למעלה מ־20 שנים מתגורר גולן בארצות-הברית, שמסרבת לדרישתה של אנקרה להסגירו חזרה לטורקיה. שני הרכיבים הנ"ל במדיניותה של ארצות-הברית - בנוגע למה שבעיני אנקרה נתפס כאיומים ראשוניים במעלה על טורקיה - הם לצנינים בעיני אנקרה. סביר להניח שהם תורמים לתחושות שליליות כלפי ארצות-הברית, ולהרגשת חוסר ביטחון בנוגע למחויבותה של ארצות-הברית לביטחונה ולשלמותה של טורקיה.

הן בשל הצורך במתן מענה הולם לאתגרי הביטחון שלה, והן בשל ראייתה את עצמה כמעצמה, פועלת טורקיה לממש תוכנית רב־שנתית להעצמת הצבא ולפיתוח תעשיות הנשק שלה, בהיקף של מיליארדי דולרים. טורקיה ממצבת את עצמה כיצואנית אמל"ח, והתעשיות הצבאיות הולכות ונעשות עצמאיות. הן תלויות פחות ברכש בחו"ל ומייצאות אמל"ח. על סמך נתונים רשמיים של מכון מחקר SIPRI, במהלך השנים 2014-2019 עלה היקף הייצוא הביטחוני של טורקיה בכ־33% ל־245 מיליון דולר.

כמו כן, צבא טורקיה ממחיש את נכונותו ואת יכולותיו להגן על אינטרסים טורקיים, והוא מעורב כיום (ישירות או באמצעות שלוחים) בארבע זירות במקביל: צפון סוריה, צפון עיראק, לוב ונגורנו קרבאך, וכן עורך פעולות צבאיות הנתפסות כמתגרות במרחב הים התיכון מול יוון וקפריסין (בעיקר בתווך הימי אך גם בתווך האווירי).

טכנולוגיה ויכולות מעצמתיות

חלל: אחד הביטויים המובהקים לכך שמדינה רואה עצמה כמעצמה הוא פיתוח תוכנית חלל עצמאית. למרות שהיא פועלת במשך כעשור לפיתוח יכולות שונות (בניית לווייני חישה מרחוק - RASAT BILSAT, Göktürk-2 ולויין הביון הראשון Göktürk-1), טורקיה עדיין איננה מעצמת חלל, כלומר מדינה שהצליחה לשגר כלי לחלל באופן עצמאי. ב־2018 ייסד ארדואן את סוכנות החלל הטורקית. מאז הושקעו כמיליארד דולר בתשתית לייצור לוויינים, במטרה לפתח יכולות עצמאיות לבניית לוויין טורקי. בפברואר 2021 הציג ארדואן את תוכנית החלל של טורקיה: במסגרת תוכנית עשור, סוכנות החלל הטורקית מתכננת להקים נמל חלל במסלול סביב כדור הארץ, לשגר אסטרונאוטים טורקים לחלל, לפתח מערכות לוויינים בין־לאומיות ואף לשגר משימה לירח ב־2023, לרגל חגיגות ה־100 לייסוד הרפובליקה הטורקית. נוסף על כך, תוכנית החלל הלאומית השאפתנית של טורקיה תכלול הקמת תעשיית לוויינים טורקית תחרותית ושיגור מערכת ניווט לוויינית עצמאית (Erdogan, 9.2.2021).

גרעין לצרכים אנרגטיים ושאלת הגרעין הצבאי: טורקיה מתכננת להתקין שלוש תחנות כוח גרעיניות (NPP - Nuclear Power Plant) למטרות אנרגיה. תחנת הכוח הראשונה (Akkuyu NPP) נמצאת בבנייה עלידי רוסיה במחוז מרסין שבחוף הדרומי של טורקיה, ותכלול ארבע

יחידות בעלות קיבולת מותקנת של MW1114 (מגוואט) לכל יחידה. היחידה הראשונה של Akkuyu NPP אמורה להיכנס לפעולה בסוף 2023.

בנאומו ב-4 בספטמבר 2019 אמר ארדואן: "למדינות מסוימות יש טילים עם ראשי נפץ גרעיניים, לא אחד או שניים. אבל [הם אומרים לנו] שלא נוכל שיהיו לנו כאלה. אני לא יכול להסכים לזאת [...] יש לנו את ישראל בסביבה, כמעט שכנים. הם מפחידים [אומות אחרות] בכך שיש להם אותם. אף אחד לא יכול לגעת בהם". (בתוך לינדנשטראוס, 2019). בריאיון עם ד"ר גליה לינדנשטראוס (31.1.2021) היא ציינה כי אין לפסול שטורקיה כמעצמה אזורית תרצה להיכנס למועדון מדינות הגרעין הצבאי, ייתכן תוך הסתייעות בפקיסטאן. זאת, בהתבסס על הצהרות ארדואן והאפשרות לשימוש בטכנולוגיה אזרחית לטובת גרעין צבאי, ולא על סמך מידע קונקרטי. ראוי לציין כי טורקיה היא חברה באמנה למניעת הפצת נשק גרעיני (NPT - Nuclear Non Proliferation Treaty), ונהנית ממטריית החסות הגרעינית של ארצות הברית בנאט"ו. בחינת האפשרות להתגרענות צבאית (הקמת כור צבאי) של טורקיה מעלה הסתברות נמוכה לכך, בנסיבות הנוכחיות. בריאיון עם דיפלומט מערבי ששירת בטורקיה, הוא העריך כי אינו רואה סבירות למהלך של טורקיה לכיוון תוכנית גרעין צבאית, אלא במקרה שבו תרגיש מאוימת בשל התגרענות מדינות אחרות באזור, ובפרט איראן.

סייבר: בדצמבר 2020 הכריז ארדואן על אסטרטגיה לאומית בתחום הסייבר (הודעת הנשיאות הטורקית מ-28 בדצמבר 2020). לדבריו, בעידן הדיגיטלי טורקיה הופכת חשופה לאיומים בתחום הסייבר ועליה להגן על תשתיותיה ועל מאגרי המידע שלה; הגנה זו זהה כמעט בחשיבותה להגנה על גבולותיה של טורקיה. בריאיון עם חוקר טורקי, הוא ציין כי כחלק מאסטרטגיה זו טורקיה מקדמת יכולות תקיפה והשפעה בסייבר ולא רק בתחום ההגנה. (Presidency of the Republic of Turkey, 28.12.2020).

ממשל ומשטר: מטרתו של ארדואן להבטיח את המשך כהונתו, ולשם כך הוא מבסס את מעמדו כשליט המגדיר את מדיניות הביטחון הלאומי ואחראי למימושה. הוא פועל לחיזוק גופי הממשל כגופים מבצעים (למשל, התעצמות הצבא) אך להפחית ולבטל את יכולותיהם להתוות מדיניות, להחליש את המנגנונים המדינתיים בטורקיה (בדגש על הצבא, בתי המשפט, התקשורת ואף המועצה לביטחון לאומי) ולהגביר את אחיזתו בהם - אם באמצעות מינוי אנשים הנאמנים לו ואם באמצעות הקמת מנגנונים חלופיים: באוגוסט 2020 הקים ארדואן ארגון בעל אופי צבאי בשם "התגבורות" (*Takviye*). תפקידו לאבטח את הנשיא בתוך טורקיה, והוא יתאמן במסגרת הכוחות המיוחדים. בניגוד לכוחות המשטרה, ארגון "התגבורות" נמצא תחת פיקוד ישיר של הנשיא (ענבר, לרמן וכהן-ינרוג'ק, 2020).

ארדואן ביצע גם שינויים מקיפים בכוח הז'נדרמריה - לכאורה זרוע של המשטרה, אך בפועל משמשת כמשמר הלאומי של טורקיה. ב-2016 תמכו קציני המשמר במתנגדיו של ארדואן. בחירה

זאת הובילה לצמצום כוחותיו של המשמר והידוק הפיקוח על נאמנותם של המשרתים בו, כמו גם לניתוקו המוחלט מענייני צבא (ברקבוסקי, 2017). ארדואן השכיל גם לנצל את כישלון ההפיכה לטובת מעצר של עשרות אלפים ממתנגדיו, ובכללם עובדים מכל ענפי הממשלה ודמויות מובילות בתקשורת, באקדמיה ובמערכת המשפט.

באפריל 2017 נחל ארדואן הצלחה במשאל עם על 18 הצעות לתיקונים לחוקה. התיקונים העיקריים נועדו לבטל את תפקיד ראש ממשלת טורקיה, ולהחליף את המשטר הפרלמנטרי במשטר נשיאותי. בתוך כך, לנשיא ניתנה אפשרות למנות שרים ולפטרם, למנות שופטים בכירים ולקבוע את הרכב הקבינט. הרפורמה נכנסה לתוקף ב־2019, ומאפשרת לארדואן לכהן במשך שתי קדנציות של חמש שנים כל אחת, כלומר, פוטנציאלית עד 2029. השינויים עליהם הוחלט היו המהותיים ביותר מאז נוסדה הרפובליקה הטורקית.

כלכלה: כלכלת טורקיה היא ה־16 בגודלה בעולם, ועומדת על תמ"ג של כ־760 מיליארד דולר. הודות לכך, היא חברה ב־G20. לטורקיה כלכלה דינמית, מגוונת ומרשימה המבוססת על תעשייה כבדה מפותחת, שירותים, חקלאות ותיירות, תוך שהיא מהווה תערובת של תעשייה מודרנית ומסחר עם חקלאות מסורתית (שעדיין מעסיקה כ־40% מכוח העבודה). הענף התעשייתי החשוב ביותר בטורקיה כיום הוא תעשיית הרכב, ואחריו תעשיות הטקסטיל, המזון והמינרליים. ההתייצבות הפיננסית במחצית העשור השני של המאה ה־21, הקרבה לשווקים האירופים, מיקומה האסטרטגי בצומת בין יבשות ועלויות העבודה הנמוכות ביחס למדינות האיחוד האירופי, הביאו לכך שחברות בין־לאומיות רבות העבירו מפעלים ופעילויות ייצור לטורקיה, ותעשיית הרכב הטורקית היא השישית בגודלה באירופה. כמו כן, לתעשיית האלקטרוניקה הטורקית יש נתח שוק משמעותי במוצרי החשמל הביתיים באירופה. טורקיה תופסת מקום של כבוד בדירוג העולמי גם בתעשיות התכשיטים (מקום החמישי בעולם), עור, קרמיקה וזכוכית. תחום מתפתח נוסף הוא ענף התיירות בטורקיה, המכניס למדינה כ־33.5 מיליארד דולר בשנה (מכון היצוא, 2017).

בשטחה של טורקיה נמצאים שניים מהמזרים החשובים בעולם - הבוספורוס והדרדנלים. סוגיית המעבר החופשי של ספינות אזרחיות במזרים הוסדרה ב־1936 באמנת מונטרה (Montreux). מזרים אלה מספקים את הגישה היחידה בין הים השחור לים האגאי, ומהווים את אחד ממסדרונות הסחר הימי (ובכלל זה הובלת אנרגיה) מהחשובים בעולם. ב־2019 עברו במזרים למעלה מ־40 אלף ספינות שנשאו קרוב ל־650 מיליון טונות של מטען, כשמעל 3% מאספקת הנפט העולמית, בעיקר מרוסיה והים הכספי, עברו דרך המזרים נוסף על כמויות גדולות של תבואה מרוסיה וקזחסטן לשווקים העולמיים. בעשור הראשון של שנות האלפיים עברו כ־56 אלף ספינות מכל הסוגים בבוספורוס מדי שנה, מתוכן כ־10 אלפים מכליות נפט

שהעבירו עד 150 מיליון טונות של נפט גולמי. המדד הזה עלול לנסוק בשנים הקרובות באופן חד: עד 65 אלף בשנה ב־2030 ואף עד 100 אלף ב־2050 (Pryce, 2020). טורקיה פועלת לחזק את מעמדה כמעצמה כלכלית ועצמאית, תוך פיתוח יחסי סחר החוץ וגיוונם וניסיון להתמודד עם המשבר הכלכלי שפקד אותה, עוד טרם משבר הקורונה. ברקע לכך, מדיניות כלכלית לא מחושבת ולא מרוסנת שהוביל ארדואן והתמודדות עם סנקציות מכיוון של רוסיה ושל ארצות־הברית, בשל משברים דיפלומטיים (משבר הפלת המטוס הרוסי מול רוסיה והמשברים מול ארצות־הברית סביב הכומר האמריקני ועסקת ה־S400).

ECONOMIC INDICATORS OF TURKEY : GROWTH

Main Indicators

Main Indicators	2018	2019	2020 (e)
GDP (billions USD)	779.60	760.94e	649.44
GDP (Constant Prices, Annual % Change)	3.0	0.9e	-5.0
GDP per Capita (USD)	9	9e	7
General Government Balance (In % of GDP)	-3.7	-5.8	-3.2
General Government Gross Debt (In % of GDP)	30.173	32.986	41.666
Inflation Rate (%)	16.3	15.2	11.9
Current Account (billions USD)	-20.75	8.90	-23.76
Current Account (In % of GDP)	-2.7	1.2	-3.7

Source: IMF – World Economic Outlook Database - Latest available data.

Note: (e) Estimated Data

טבלה 1: נתוני הצמיחה של טורקיה בשנים 2018-2020. מקור: קרן המטבע הבינ"ל (IMF)

בתחום האנרגיה עד לאחרונה הייתה טורקיה תלויה בספקי אנרגיה חיצוניים כמו אזרבייג'אן ורוסיה. כמו כן היא משמשת מדינת מעבר חשובה להולכת אנרגיה מהמקורות הללו לאירופה (ואף לישראל). לאור התלות הכבדה בייבוא נפט וגז, מעניקה טורקיה עדיפות לביטחון אספקת האנרגיה כאחד מעמודי התווך של אסטרטגיית האנרגיה שלה. המדיניות כוללת מאמצים להגביר את חיפושי הנפט והגז המקומיים, ובאוגוסט 2020 הודיעה על איתור שדה גז בן כ־320 מיליארד מ"ק בים השחור, ממנו היא מקווה להפיק גז לשימוש עצמי כמו גם למטרות מסחריות עד 2023. הפקת הגז צפויה להקטין את התלות של טורקיה ברוסיה, באיראן ובאזרבייג'אן, מהן ייבאה אנרגיה ב־2019 בהיקף של 41 מיליארד דולר. נוסף על כך מדיניותה של טורקיה כוללת גיוון מקורות אספקת נפט וגז ותשתיות נלוות, והפחתת צריכת האנרגיה באמצעות יעילות אנרגטית מוגברת (IEA, 2021).

חברה: מאז עלייתו לשלטון, הצליח ארדואן לשנות בהדרגה את פניו של המרחב הציבורי בטורקיה ולהשפיע על מערכת החינוך, באופן שמביא לידי ביטוי את מקומו של האסלאם ומצמצם את ההשפעות החילוניות. בשנים הראשונות לשלטונו ביצע את הצעדים הללו בזהירות רבה ובשיתוף עם פטהוללה גולן (טולידאנו, 2010).

תקציב משרד הדתות הטורקי (*Diyane*) תפח בתקופת שלטונו של ארדואן פי ארבעה, ומשתווה לזה של משרדי החוץ, האנרגיה, התרבות והתיירות גם יחד (ברקובסקי, 2017). אנשי דת שולבו במנגנוני השלטון ובאמצעי התקשורת ולפתות דתיות (פסקי הלכה) ניתן מעמד של חוק.

החל ב-2017 הוכנס לספרי הלימוד העיקרון של ג'האד, שמוצג בתור המאבק הפנימי של האדם לשיפור, בעוד שלמושג זה משמעויות נוספות. כמו כן, מפלגת AKP הצליחה להשתלט על המועצה להשכלה גבוהה הטורקית (*Yükseköğretim Kurulu – YÖK*) ולהחדיר גורמים אסלאמיסטים לסגל האוניברסיטאות. במסגרת הניסיון לצמצם את צריכת האלכוהול בפרהסיה, אימצה המדינה הגבלות הולכות וגדלות, כולל הטלת מיסים כבדים על מכירת אלכוהול ופרסומות. כמו כן, מוזיאונים (בעברם כנסיות ביזנטיות, שבתקופה העות'מאנית הפכו למסגדים) הוחזרו על-ידי הממשלה למעמד של מסגדים. המפורסם שבהם הוא "איה סופיה", שהשבתו למעמד של מסגד ב-2020 לוותה בסממני טקס צבאי שהבליטו את העבר העות'מאני (כיבוש קונסטנטינופול ב-1453), ובמסרים המסמנים את מסגד אל-אקצא כיעד לשחרור.

לתהליכי הדתה אלה יש השלכות לא רק על מעמד האישה, זכויות הפרט והלהט"ב בטורקיה, אלא גם על יחסי החוץ שלה. זכויות הפרט הן אחת מאבני הנגף ביחסים של טורקיה עם האיחוד האירופי, ובמרס 2021 הביע נשיא ארצות-הברית ג'ו ביידן אכזבה, מכך שטורקיה בחרה לפרוש מהאמנה הבין-לאומית למניעת אלימות נגד נשים (Ekathimerini, 22.3.21).